

ő. Viszont ez a magasabbrendűség vajon kimutatható-e a panteizmus Istenéről az egyedekkel szemben? Első gondolatra az Isten, mivel nem más, mint a világ, nagyobb sem lehet mint a világ, s a részeit alkotó egyedekkel szemben sem több, csupán mennyiségileg. Ez pedig a nagyobb voltának nem kielégítő mértéke. Egy csupán mennyiségileg nagyobb Isten nem magasabb rendű, mint az egyén. Az tehát bár személy, sőt szellemi személyiség, még sem imádható. [...]

Nem igaz az, hogy az egyén és az Isten között a különbség mindössze mennyiségi. Az egyén csak akkor egyenlő Istennel, ha nem egyéni mivoltában vagyunk képesek őt felfogni. Ne felejtsük el, hogy az Isten nemcsak az egyének összessége, hanem mindama lehetőség is, amely a világfolyamat útját eddig is, meg az ezután következő millió évekre is kiszabta. Az Istenben, vagyis az egész világban létező lehetőség pedig lényegesen különbözik attól, ami az egyénben található.

Az egyén tehát filozófiailag felfogva, mint nem egyén, hanem létezés azonosítható az Istennel. A valóságban azonban az egyén létezése nem létezés, hanem egyéni létezés, egy szűkebb határolt forma öntudata és életmenete. Az egyén nem Isten, a panteizmus nem a dolognak, sőt nem is a dolgok összességének imádata. Semmi egyedi valóság nem Isten. Az Isten nem a dolgok vagy azok összessége, hanem az oszthatatlan egységes létezés. Minden létező: Isten, amennyiben mint létező tekintetik. Az ilyen létező részt vesz az Isten életében, számtalan, egyre-másra következő és megszűnő egyed életének részévé válik, de velük meg nem szűnik, tovább él. Amely pillanatban azonban, élete bármely szakában, mint egyedet tekintjük, az élete, a formája, a céljai, az időtartama korlátozódik: már nem nevezhető Istennek.

Az Isten nem az egyszerűen, ami van, tehát nem a világ, a dolgok összessége, hanem ama bizonyos lélek, a mozgásnak indító, irányító elve, ami egyrészt, természetesen, a világ is, mert az tőle el nem választható, de annál ugyanakkor több is, mert mindazon ésszerűség, tervszerűség, világterv, értékek, személyiség forrása is, ami mint lehetőség benne szunnyad.

Dr. BODOR ANDRÁS

MODERN UTÓPIÁK ÉS TÖRTÉNETFILOZÓFIÁK

A jövőről, az emberiség leendő útjáról a nyugati világban talán soha annyi tanulmány, terv, történelmi és társadalmi munka nem jelent meg, mint századunk folyamán, különösen a második világháború után. Ezek a tanulmányok szinte kivétel nélkül arra akarnak válaszolni, hogy a fejlődés hosszú folyamatában hol is áll ma az ember, milyen

irányban halad, hogyan kerülheti ki a zátonyokat. „Ma — írja Erich Kahler filozófus — minden mozgásban, áramlásban van, minden megkérdőjelezhető, nincsen semmi szilárd, minden részese az örökös változásnak, feloldódásnak.“ Vannak, akik egyenesen azt állítják, hogy a jelenkorban ugyanaz a bizonytalanság uralkodott el, mint a nyugatrómai birodalom felbomlásának századában, és az az érzésük, hogy a történelem irányítása kicsúszott kezük közül. Világunkat, egész bolygónkat — és nemcsak annak egyik vagy másik részét — hatalmas örvénylő hullám sodorja, s örvénylése a mindent elemészto atomháborúhoz vezethet.

AZ ÜTKERESÉS MÓDJAI

A múlt, a jelen és a jövő kapcsolatát, az utóbbi kibontakozásának lehetőségeit vizsgálva, a kutatók általában két módszert alkalmaznak. Többségük, legyenek történészek, filozófusok, szociológusok vagy biológusok, a múltból indul ki, így jut el a jelenhez, és ezek alapján rajzolja meg a jövő képét, vagyis történelmileg, a fejlődés eddigi folyamatát szemlélve következtet. Mások — igaz, ezek száma csekély — a múltat lezárt lapnak tekintik, melynek számbavétele zavarja azoknak a premisszáknak a felmérését, amelyekre a jövő épül. Őket csak a jelen érdekli, s ezt tekintik olyan területnek, amelyre — felmérve domborulatait, szakadékait és eróziós tájait — felépíthető a több-kevesebb kényelmet, biztonságot nyújtó jövőendő épülete.

Ha egyesek szemében a történelmi érdeklődés, a historizmus önmagában is a válság jeleit képviseli, mégis a XX. század gondolkodóinak többsége tovább viszi a XIX. század hagyományait és az emberi társadalom mozgását történelmiségében, a tér és az idő dimenziójában igyekszik megragadni. Ez a történelmi látás gyakran még a biológusokra is jellemző; ha például J. Huxley, C. H. Waddington és mások társadalmi felfogását vizsgáljuk, bizonyos értelemben valamennyien a tér és az idő dimenziójában végbement változásokkal magyarázzák a társadalmi módosulásokat.

„Az ember — állapítja meg a jól ismert amerikai művelődéstörténész, Will Durant — többet tanulhat az ember természetéről, ha hatvan évszázadon át figyelni magatartását, mint ha Platón, Arisztotelészt, Spinozát vagy Kantot tanulmányozza. Ma már nincsen filozófia, amely ne volna adósa a történelemnek.“ Mi hozzátehetjük a fordítottját is: nincsen történelem, amely ne volna adósa a filozófiának.

A másik irányzat azért szakít a múlttal, mert úgy véli, a történelem csak elvakítja látásunkat, s ahelyett, hogy arra figyelnénk, hol vagyunk és merre haladunk, a megtett út vizsgálata köti le gondolkodásunkat, és akadályozza erőink kifejtését. Különösen Amerikában terjedt el ez a látásmód. Az egyik ismert jövőkutató, Alvin Toffler a *The Future Shock* (A jövő sokkja) című könyvében a következőképpen fogalmaz: „Már nem elég, hogy Jánoska megértse a múltat [nyilván a történelem tanítómesteri szerepét vonja kétségbe!]. Az sem elég, hogy megértse a jelent, mert az éppen itteni és jelenlegi környezetet csakha-

mar eltűnik. Meg kell tanulnia, hogy előre lássa a változás irányait és ütemét.“ Természetesen nem vonhatjuk kétségbe az előrelátás szükségességét, de vajon megtanulható-e ez a múlt és a múltra épülő jelen ismerete nélkül? Mások a „társadalom időlegességét“, „az elhajított civilizációt“, „az ad-hockráciát“ hangsúlyozzák, ami mind a történelemmel szemben tanúsított ellenséges magatartásra utal.

A historizmus vallói általában elfogadják a fejlődés valamilyen formáját, és lényegében magukévá teszik azt a gondolatot, melyet Lewis Mumford amerikai filozófus így fogalmazott meg: „A civilizáció olyan szakadatlan folyamat, amely egyetlen világ, egyetlen emberiség megteremtésére irányul“, vagy olyan célkitűzés, amely megteremti a barátok és a szomszédok közösségének azt a meleg fészket, melyből az eddig tomboló világ minden háborús zaja ki van zárva. Alapjában véve egy régen felmerült gondolat; az eszményi társadalom alapjait akarják megrajzolni, és annak érvényét az egész emberiségre kiterjeszteni, anélkül azonban, hogy a társadalom belső szerkezetét, felépítését alaposabban megvizsgálják és azon változtatni akarnának.

H. G. WELLS — AZ EGYSÉGES VILÁGTÓL A PÓRÁZON TARTOTT EMBERI ÉRTELEMIG

A fejlődés gondolatának, mint egységes világcivilizációba vezető folyamatnak egyik első és tudatos képviselője H. G. Wells, aki már századunk elején több e kérdést tárgyaló cikket és tanulmányt írt. Wells a viktoriánus korszakot hanyatlásnak értékelte, de ugyanakkor a tudomány és a haladás hajnalának pirkadását látta meg benne. A technika gyors fejlődésében az új világ kibontakozását ismerte fel, bár kezdetől fogva hangsúlyozta, hogy az ember visszaélhet a technikával: nemcsak építésre, hanem rombolásra is felhasználhatja. 1900-ban *Anticipations* címmel cikkgyűjteményt adott ki, amelyben az egész világot megrendítő világháborút jósol meg, s ettől a régi világ végét és az új kezdetét várta. Utána a hatalmat új típusú, régi kötöttségektől mentes emberek, mérnökök, tudósok, orvosok ragadják kezükbe, akik készek és képesek lesznek arra, hogy a világot „szélesebb szintézisbe“ szervezzék. Lényegében Wells a ma nyugaton sokat emlegetett meritokráciát tartotta szem előtt, de éppen a mai példák bizonyítják, hogy „az érdeemesek uralma“ sem a gazdasági, sem a társadalmi kérdéseket nem tudja megoldani. Az új világ képét, felépítését és rendszerét Wells először az 1905-ben kiadott *A modern Utópia* című művében fejtette ki. Az első világháború után új alapokon hirdette meg az új rend szükségét. „Nyílt összeesküvés“-nek nevezett kampányban követelte a kormányok megbuktatását és az új „szocialista világállam“ megteremtését. Élete végén azonban a fejlődésbe vetett hite megtört, és utolsó művében (*Mind at the End of its Tether*, 1946. — Pórázon az értelem) kiábrándultan sajnálkozik a vakvágányra tévedt emberiségen. A végső akkord azonban nem szünteti meg jövőbe vetett bizalmát. „Búbájos érzés — írja *A világtörténet alapvonalai* című könyvében — elgondolkozni azon és el-

képzelné azt, milyen széles életlehetőségeket tár elénk az új világ. [...] Tántorogva vagy kemény léptekkel, a világ mégiscsak előrehalad, és továbbra is előre fog haladni.“

ARNOLD TOYNBEE ÉS KÖVETŐI

Wells jövőlátása feledésbe merült, mert a történészek és történetfilozófusok inkább a nyugati civilizáció hanyatlását megjósoló Spenglertől nyertek ihletet. A nyugati kultúra válságának boncolgatása csakhamar az egész emberiség hanyatlásának jövendölésévé vált. Különösen a második világháború előtti és az azt követő feszültségekkel telt évek, majd az új veszedelem: az atom pusztító ereje új félelmeket váltottak ki. Ezek számos történetfilozófiai elmélkedésben nyertek megfogalmazást. Elhanyagolva a történetfilozófia alapvető problémáit, a hangsúlyt a fejlődés irányát kutató értékelméletre, az axiológiára helyezik, s gondolatokban gyakran gazdag, de a valóságos tényeket nélkülöző, a jelenig érő történelmi lépcsőket, periódusokat állítanak fel, és drámai hangon figyelmeztetnek az emberiséget fenyegető veszedelmekre. Az útkeresés egyik legmarkánsabb alakja Arnold Toynbee, akinek alapvető műve az *A Study of History*. Nem szándékozunk részletesen kitérni történetfilozófiájára, most csupán megemlítjük, hogy Spenglertől eltérően Toynbee elismeri a civilizációk kölcsönhatását, újraéledésük lehetőségét. Az emberi társadalom fejlődésének ciklikusságát vallja. Népszerűsége ellenére bírálóinak száma is megnőtt. Különösen tételeinek ellentmondásos voltát, az elmélet és gyakorlat között mutatkozó szakadékokat róják fel neki. Idézzünk a neves angol történész, Hugh Trevor-Rope bírálatából: „Toynbee nemcsak hamis érveket és dogmatikus megállapításokat hangoztat, amelyeket »tudományos«-nak és »tapasztalati«-nak nevez, nemcsak a nyílt obskurantizmus evangéliumát hirdeti, de úgy látszik, aláaknázza akaratumkat, üdvözli bukásunkat, ujjong civilizációnk pusztulásán. Nem azért, mert egy másik, minket fenyegető civilizációt támogat, hanem azért, mert az lelkesíti, amit meghódításunk mazochista vágyának nevezhetünk... Toynbee szellemileg bukásunkat szomjúhozza.“ Trevor-Rope látszólag helyes és jogos bírálata mégsem tárgyilagos és elfogulatlan, mert saját konzervatív osztályszempontját védi. Amikor ugyanis „a civilizáció pusztulásáról“ szól, ezen csak a nyugati civilizációt érti. Bírálatát nem tudományos, hanem szubjektív szempontok irányítják, mert Toynbee kényszerülten ugyan, de elismeri a haladó mozgalmak történelemalakító jelentőségét.

A második világháború után írt tanulmányaiban Toynbee-nak az emberiség jövőjéért érzett mélységes aggodalma jut kifejezésre. Azt a válságos helyzetet igyekszik megmagyarázni, amelybe nemcsak a nyugati civilizáció, hanem az emberiség került, és kiutat keres ebből az általa bomlásnak — *desintegration* — tekintett állapotból. A magyarázatot a fejlődésnek a három utóbbi évszázadban bekövetkezett felgyorsulásában, az ipari, a két nagy tudományos és műszaki forradalomban találja meg. Szerinte az egyetlen kivezető út az újabb világháború kirobbanásának megakadályozása, mert ez az elkerülhetetlen atomhalált hoz-

ná magával. Am hogyan előzhető meg? E kérdésre adott válaszaik különbözőek. A háború utáni években még vallási alapon létrejött világegységben kereste a megoldást. A ma létező négy világvallás: a kereszténység (számára a kommunizmus is csak a kereszténység egyik eretneksége), az iszlám és a buddhizmus két ágának egyesülése biztosíthatná az új egységet. Tudatosítva azt a tapasztalatot, hogy még az egységes vallási ideológiák sem voltak képesek saját területükön belül a békét biztosítani, Toynbee más megoldás után kutat. Ezt pedig az egységes világgállam gondolatában véli megtalálni, mert szerinte a történelem már a múltban is sokszor tett kísérletet valamilyen nagyobb egység létrehozására. Ilyen volt például a Nagy Sándor-i birodalom, ezt követően a római „oikumené“, művelt világ, majd V. Károlynak Európára és Amerikára kiterjedő hatalmas állama, melyben „a Nap sohasem nyugodott le“. A jelenkorban ezt a feladatot, bármennyire is furcsán hangzik, szerinte a két szuperhatalom tölthetné be, amelyeknek kötelességük lenne a földgolyó bármely részén kialakult háborús tüzfészkek felszámolása és az államok közeledésének szolgálata. A felszabadulási és függetlenségi mozgalmak a nemzeti eszme új, egyenlőséget igénylő térhódítása azonban, éppen a múlt tapasztalatai alapján, minden nagyhatalmi patronálást eleve kudarcra ítélik. Nem csoda, hogy Toynbee-nak ez az elmélete a legtöbb országban bírálatot váltott ki, Amerikában viszont növelte népszerűségét.

Követői közül Lewis Mumford számos, inkább eklektikus jellegű könyvet írt, amelyekben Toynbee, Jaspers és mások tanításait igyekszik közös nevezőre hozni, és ezek alapján a jövő alakítására új elméletet kidolgozni. Műveiben — *The City in the History* (A város a történelemben), *The Condition of Man* (Az ember állapota), *The Transformation of Man* (Az ember átalakulása) — visszatérő gondolat, hogy a XX. század válsága az ember „belső átalakulása“ nélkül nem oldható meg. Egy kultúra bomlása — írja — „nem azért van, mert az éghajlat megváltozott, vagy mert előregedett és gyámoltalanná vált, sem pedig azért, mert külső támadás érte, vagy megrázkódtatást szenvedett, hanem azért, mert kimerült a minden részét egybefűző vezérlő eszméje, összeomlott jelentése.“ Bármilyen érdekesnek is tűnik a „vezérlő eszme“ gondolata, Mumford megfélekedezik arról, hogy az eszmék végső soron a termelési és a társadalmi viszonyok termékei, és bár hatásuk nem tagadható, mégsem határozzák meg döntően a társadalmi változásokat.

Mumford a történelem hat egymást követő szakaszát különbözteti meg. A paleolitikumban végbemenő emberré válástól a csiszolt kőkorszak „falusi életén“ át eljut a korai civilizációkhoz, innen pedig az Új Világ kultúrájához. Az Új Világ a reneszánszsal kezdődött, és napjainkban az egész világra szétterjedt. Az emberiség ma válaszúton áll: vagy megmarad régi intézményei és keretei között, ami számára szolgáskodást jelent, vagy kilép ezekből, s hozzálát a nagy szintézis világra kiterjedő megszervezéséhez, és ezzel biztosítja további fejlődését.

Mumford érdeme annak fel- és elismerése, hogy a nyugati világ mai formájában nem tartható fenn, mert „jelentése“, „vezérlő eszméje“ kimerült, de az új világrendről alkotott elképzelése valamilyen kötöttség nélküli kozmopolitizmusba torkollik.

A XX. század sok gondolkodója nem a történelemből kiindulva jut el a filozófiához, mint Toynbee, hanem a filozófiából a történeti fejlődés gondolatához, és rajzolja meg mai világunk képét. Így a Toynbee-éhez hasonló gondolatok, de mélyebb bölcséleti megokolással merülnek fel Karl Jaspers műveiben. Indulásakor az európai bölcsélet idealista vonalát követte: Platónért, a kereszténységért és Kantért lelkesedett, de csakhamar önálló eredeti filozófiai rendszert dolgozott ki, amely az egzisztencializmus egyik válfaja. 1949-ben adta ki *A történelem eredete és célja* című művét, néhány év múlva újabb tanulmányt jelentetett meg az emberiség jövőjéről, amelyet borúlátóan ítél meg. Abból indul ki, hogy a jövőre csak a világtörténelem struktúrájának ismeretében lehet következtetni. Úgy véli, hogy az emberiségnek egyetlen eredete és egyetlen célja van, amit szimbolikusan a keresztény mítoszok: a Genézis és az Apokalipszis fejeznek ki. Más szóval: a történelem folyamata nem céltalan. A különböző kultúrák és civilizációk csak eszközök és lépcsőfokok az ember haladó fejlődésében. A történelem folyamán az emberiség többször került válságos helyzetbe, de ilyenkor létének új távlatai nyíltak meg. Az első ilyen dimenziót Jaspers *Prométheusz korszaká*-nak nevezi, és lényegében az őstörténet keretében végbemenő hatalmas változásokkal azonosítja. A második a folyamközi kultúrák kora, a harmadikat *Axial Period*-nak, vagyis a közép, a tengely korszakának nevezi. Ezt i.e. 800-tól i.sz. 200-ig számítja, és az egyetemes jellegű, de még nem összefüggő szellemi hagyományok kialakulási korának tekinti. A Kínában, Indiában, Görögországban létrejött szellemi tradíciókra gondol. Az i.sz. XIII. századdal elkezdődött a negyedik, „a mi korszakunk“, a tudomány és a technika kora, amely a közelmúltban megteremtette az egyetemes szintézist. Ez már nemcsak egyik vagy másik tájegységre, kontinensre terjed ki, hanem átfogja az egész világot.

„A lényeges dolog — állapítja meg Jaspers —, hogy semmi sincs már a világon kívül. A világ bezárult. Beköszöntött a föld egységesülése. Új veszedelmek és új lehetőségek tűnnek fel. Minden alapvető probléma világprobléma lett.“ Az egyetemes szintézis azt jelenti, hogy az ember kilépett „a történelem szakaszából“, és „a világtörténet“ korába lépett be. Az emberiségnek ez az *egyetlen világa* azután bontakozik ki, hogy résztörténetének vége a meghasonlás, az aggodalom, a bizonytalanság eddig nem ismert feszült időszakát hozta magával. Figyelemre méltó Jaspersnek az a felismerése, hogy az emberiség belépett a világtörténeti szakaszba, amelyben minden nép jelentőssé vált, s tagja lett az emberi közösségnek. E haladó gondolat mellett Jaspers filozófiáját az említett borúlátás jellemzi. A fejlődés szerinte két „lélegzetű“, két „ütemű“: műszaki és szellemi. Az egyedi történelem vége a létbizonytalanság, a zűrzavar eddig nem ismert időszakát hozta magával. A legfájdalmasabb az, hogy az emberbe vetett hit teljesen megingott. Az emberek ma szívesebben foglalkoznak a technika termékeivel, mint a szellemiekkel. Az eredmény pedig a tömegkonformizmus, az elszemélytelenedés, a kultúra ellaposodása. 1945-ben az emberiség újabb műszaki büntényt követelt el: magára szabadította az atomot, amely az egész földet tömeg-

sírrá alakíthatja át. Ebből a fenyegető helyzetből csak egy szabadulási lehetősége van: „a szívek megváltozása“, egy második prométheuszi korszak beköszöntése, új világregend kibontakozása. Ebben a nagy kulturális hagyományok, anélkül, hogy elveszítenék azonosságukat, szoros kapcsolatba lépnek egymással. A népek, anélkül hogy lemondanának önállóságukról, sőt, azt továbbfejlesztve, önként világszövetségben egyesülnek a háború megakadályozására. Nem lesz egyetlen világvallás, világfilozófia, világállam, az emberi és nemzeti szabadságot nem fenyegeti az egység, a világ mégis a szó szoros értelmében közösséggé válik.

TEILHARD DE CHARDIN — AZ EMBER-JELENSÉG

Jaspers drámai hangsúlyú gondolatai után az ismert francia régész-filozófus, Teilhard de Chardin filozófiája derűsebb szellemet áraszt. Nagy művét (*The Phenomenon of Man* — Az ember-jelenség) halála után, 1955-ben adták ki. Mint az utóbbi évtizedekben sokan mások, Chardin sem az írott forrásoktól, hanem a földi élet feltűnésétől kezdi elemezni a történelmi fejlődést. E „biológiai historizmus“-nak nevezett felfogás szerint a világcivilizáció nemcsak a történelem célja, hanem azé az egységes fejlődési folyamaté is, amely az ember történetét is magában foglalja. A világregend a természet követelménye, s ennek csúcspontja az emberi történelem, következésképpen az egységes világ a történelem és ugyanakkor az élet csúcspontja.

A fejlődési folyamat végső célját Chardin is a világcivilizáció létrejöttében látja. A hosszú folyamatban három nagy egységet képviselő szakaszt különböztet meg: az anyag, az élet és az ember fejlődését. Az anyag fejlődési szakaszában alakult ki a föld szilárd kérge, a levegő, a víz. A másodikban kifejlődött a szerves élet, ez a *bioszféra*, a harmadik az ember kialakulásának és fejlődésének kora, a *nooszféra*. Ekkor jött létre „a gondolat első burka“, és mostantól kezdve a fejlődés egyetlen *vehiculuma* az ember, mert „az emberben a világ megtalálta a lelkét.“

Az evolúcióban Chardin szerint két, sokszor összefonódó, gyakran ellentétbe kerülő irányulás érvényesül: a *komplifikáció* — a bonyolultság felé való törekvés (atom, molekula, sejt, sejtlény) és az *individualizáció*. Ennek során például a fajta egyes tagjainak jelentősége fokozódik saját fajtájuk viszonylatában, az embernél viszont e tünetény felgyorsul, és létrejön a „perszonalizáció“, az öntudatos személy. Az evolúció következő szakasza, egyben célja az *Omega pont*, a hiperszemély megvalósulása, a személyiségüktől meg nem fosztott személyek organikus szintézise, ami a korábbi fejlődés egyenes következménye.

Saját korát Chardin a világcivilizáció hajnalának, a konvergencia kezdeti szakaszának látta. Az emberi kölcsönhatás léptékén az antropológia és a történelem folytonos emelkedést mutat. Kezdetben és majd évezredek át az emberiség szétterjedése nem ütközött akadályba. Később a neolitikus kortól kezdve azonban a különböző csoportok „kezdték visszahullni egymásra“, s miután minden terület betelt, tömörülniök kellett. A népsűrűség szüntelen növekedése folytán az emberek nem

szakadtak el egymástól. Az összeházasodások, a kereskedelem, sőt a harborúk is a kölcsönös érintkezést biztosították. Mindez végső soron előmozdította a fejlődést. Végül is a múlt század folyamán „a modern paroxizmusban“ a gyors közlekedés és rendszeres kapcsolatok révén az emberiség „a hominizált szubsztancia“ csaknem szilárd tömegévé vált, és a földre egyetlen szervezet membránját sikerült kinyújtani, anélkül, hogy az elszakadt volna. Ez Chardin szimbolikus kifejezésével a *planetizáció*. A planetizáció forradalmi korszak, az új világ hajnala, az emberi kapcsolatok világméretekre kiterjedő szakasza. Ez azt jelenti, hogy „valami felrobban, ha továbbra is régi, omladozó kunyhóinkba akarjuk beszorítani azokat az anyagi és szellemi erőket, amelyek mostantól kezdve világméretűekké váltak.“

Am nincs magasság mélység nélkül. Ha sikerül megvalósítanunk a világszintézist, az „ómega“ egyre melegebb ragyogásában a gyűlölet s a gyilkos küzdelmek el fognak enyészni. Ha ez nem sikerül, megtörténhet, hogy a nooszféra — az emberi gondolat — sohasem jut el a szerves egységig, hanem egymással ellenséges részekre töredezve, az emberiségnek csak kis hányada érkezik el a győzelemig.

„Egyetlen felfelé vezető út van — állítja Chardin —: az, amely a nagyobb szervezethez által nagyobb szintézishez és egységhez vezet. Az emberiségnek fel kell végre ismernie a világ egységét... Ha nem akarunk elveszni, az a feladat áll előttünk, hogy rázzuk le magunkról az ősi előítéleteket, és a Földet építsük.“

Chardin nem fejtegeti a világ egyesülésének gyakorlati módját. Megfigyeléseit a filozófia magaslatába emeli, s csak felvillantja, hogy merre kellene haladni. Ennek ellenére mondanivalója bátor és figyelmeztető. Lényegében az emberi történet hosszú folyamatát tekinti át személyek, hősök, népek nélkül. Mi csak a folyamam hömpölygését látjuk, a benne működő erők a felszín alatt maradnak.

A felsoroltakon kívül a filozófusok, biológusok, szociológusok egész légiói, valamint különféle vallásos irányzatok foglalkoznak az új gazdasági, társadalmi, kulturális rend kérdésével. Sokan közülük már régen lejárt gondolatok, elméletek és eszmék, hitelvek megszállottjai, mások saját maguk kidolgozta alapokon tervezik a jövő útjait.

A legtöbb divatos történetfilozófia azoknak az utópiáknak a folytatása, amelyeket először az ókor gondolkodói dolgoztak ki, jobb társadalom megvalósításáról álmorozva. Elismerik a történelmi folyamatban érvényesülő fejlődést, és egyik-másik közülük hajlandó azt anyagi erőknek és a társadalmi termelés eredményének tulajdonítani. Bár kora valóságából indul ki, minden jószándék ellenére sok gondolkodó mégis megmarad álmodozónak. Nem számolnak eléggé a társadalmi valósággal. Elismerik ugyan, hogy a társadalmi folyamat szüntelenül magasabb fokra emelkedik, de ezt egyfajta automatikus alakulásnak tekintik. Valamilyen világállam beköszöntését várják, amelyben megvalósul „az emberi egység nagy mítosza“, a patriotizmus igazi humanizmussá, „világpatriotizmussá“ alakul át, létrejönnek az egyetemes értékeken alapuló közös viselkedési elvek, beteljesül „a lélektani-kulturális integráció“, és megfelelnek arról, hogy a világállam — *The Commonwealth of Man* —, az ember közös birodalma mögött ma uralmi törekvések húzódnak

meg, egy lejárt világ igyekszik visszaszerezni elveszett pozícióit, erősíteni még meglévő hatalmú bázisait. Nem akarják tudomásul venni, hogy a fejlődés során a társadalmi osztályok, országok és a népek között kialakult alárendeltségi viszonyt a mellérendeltség, az egyenlőség és a kölcsönös segítség kell hogy felváltsa. A jelenkor apokaliptikus válságáról beszélnek, de annak leküzdésére csak az uralkodó rétegekhez vagy általában az emberiséghez fordulnak. Wells mély meggyőződéssel küzdött az „új világért“; mégis kiábrándultan halt meg, mert annak megvalósítását az elit egy részétől, a mérnököktől, orvosoktól, tudósoktól várta. Toynbee és követői ugyancsak a társadalmi elithez fűzik reményeiket, a népi forradalmakat pedig a „felbomlás“ kezdetének tartják. Jaspers bizalmatlansága is felszínre tör, mikor a fejlődés két üteméről szólva a tömegeket mozgósító műszaki szakaszt elszintelenedésnek és elszemélytelenedésnek nevezi. Chardin korunkat „a planetizáció korszakának“ nevezi, szükségesnek tartja a világ átalakulását, de a világszintézis, a nooszféra érvényesülésének lehetőségét még felvázolni sem próbálja meg, és megelégszik azzal a figyelmeztetéssel, hogy a világméretűvé vált anyagi és szellemi erőket nem lehet és nem szabad a régi keretek közé szorítani.

AZ EGYSÉG MEGVALÓSULÁSÁNAK ELKÉPZELT ÚTJAI

Ha tehát a legtöbb modern utópia és történetfilozófia hangoztatja is az új világ szükségét, annak megvalósítását illetően megmarad az általános kijelentések mellett. Ezeknek lényege, hogy az új rend a kultúrák egységes zenekarát képviseli majd, és nem a hatalom erőszakával, nem egyesek elnyomásával, hanem valamennyi nép, valamennyi ország egyenlőségén alapuló hozzájárulásával fog kialakulni. Szerves társadalom lesz ez, amelyben „mi-tudatunk“ kibővül, meggazdagszik, és tartalma a család, a népi, a nemzeti elemek mellett magában foglalja az egész emberiséget. A legtöbben azt vallják, hogy a helyi, nemzeti gazdasági rendszerek, kultúrák, társadalmak megcsonkítás nélkül illeszkednek bele ebbe „a mindenki dalát éneklők közös zenekarába.“

Vannak, akik az integrálódás, a szintézis útját konkrétabb formában igyekeznek megfogalmazni, s keresik azokat a módokat és mozgató erőket, amelyek révén ez megvalósulhat, noha továbbra is a fejlődés lényegéből fakadó önkéntes folyamatnak tekintik.

Akik úgy vélik, hogy a világ szintézise a különböző filozófiák integrálódásával jön létre, abból a feltételezésből indulnak ki, hogy „az ember az, amit hisz“, a kultúrák filozófiájuk terméke, és csak a kultúrák filozófiai szövődményeinek fúziója teheti a különböző országok embereit egyetlen közös nagy család tagjaivá. Mert a különböző népek fiai, érvelnek ezek, ugyanazokat az ételeket fogyaszthatják, ugyanazokat a sportokat űzhetik, ugyanazokat a termékeket gyárthatják, mégis ádáz ellenségei lehetnek egymásnak, ha a világot, a dolgok összességét nem ugyanolyan alapon szemlélik, vagy nem olyan szemszögből ítélik meg, amely a sajátjukat kiegészíti. Csak valamilyen közös filozófiai alap létrejötte vezethet el az új világrend, az új civilizáció kialakulásához. E té-

tel hívei — közékük sorolhatjuk például az amerikai F.S.C. Northropot, az angol Julian Huxleyt, a hindu Aurobindo Ghosét és sok más, világviszonylatban ismert személyt — sokat vitatkoznak Kelet és Nyugat kultúrájának lényegéről és szintéziséről. A kettő asszimilációját a világ fő kérdései közé sorolják, és időről időre, rendszerint az Egyesült Nemzetek égisze alatt, nemzetközi értekezleteket tartanak. Hogy a filozófiai szintézis milyen eredményre vezethet, kérdéses. Tény, hogy a nyugat-európai népeknél fellelhető viszonylagos filozófiai homogeneitás nem akadályozta meg őket abban, hogy kegyetlen háborúkat viseljenek egymás ellen. Különbben is valamilyen, a vezetőket és a történelemalakító tömegeket is átható egységes filozófiai felfogás kialakítása szinte elképzelhetetlen. A helyi hagyományok mindenütt annyira mélyen gyökereznek, hogy még az egyetemes jellegű filozófiai nézetek is erős helyi színezetet kapnak. Ahhoz, hogy egységes filozófiai rendszer kialakulhasson, az egész emberiséget mesébe illően a feledés bűvös ereje kellene hogy megszállja, és gondolkodásában hagyomány nélküli *tabula rasá*-t létrehoznia, hogy azután az új egységes világnézetet rá lehessen építeni. A hagyományok óriási társadalmi erejét ma már a szociológusok és pszichológusok egyre gyakrabban hangsúlyozzák. Az ismert amerikai pszichológus és pedagógus, Skinner viszont azt bizonygatja, hogy a megszokott tradíciók, életformák, felfogások, életstílusok, eszmék feladása nélkül nem is lehet szó új ember és megújuló társadalom kialakításáról. A filozófiai egységet hangsúlyozó gondolkodók megfélekedeznek arról is, hogy első a lét, ez határozza meg gondolkodásunkat, és ezen semmilyen „világbölcselet“ nem segíthet.

Lényegében ugyanezt mondhatjuk arról az irányzatról, mely a nagy vallások szintézisétől várja az új világrend kialakulását. Említetjük, hogy Toynbee a világ négy nagy vallásának integrációját tekintette olyan alapnak, amelyre az új világ felépülhet. Mások nemcsak elméleti tetteket dolgoztak ki, hanem sok gyakorlati lépést is tettek ebben az irányban, társaságokat, egyesületeket alakítottak. A kísérletek azonban kevés számú követőt vonzottak.

A különböző kultúrák összehangolását egyre többen a tudományoktól várják. A világ „modernizálása“ lehetetlen a tudományos ismeretek általánosítása nélkül. S ma már nincsen olyan kontinens, ország vagy nép, amely valamilyen formában ne művelné a tudományt. Az új világrend élő szervezet kell, hogy legyen, és minden részében érvényesüljön a tudomány eredményein alapuló gondoskodás. Chardin szerint „a modern tudomány fejlődése a közös tudat első alapvetéseit jelenti. [...] A világész felbukását [...]; a tudósok szintézise az Anyag és az Élet törvényeiről [...] nem más, mint a percepció — érzékelés — kollektív cselekménye“. Nem csoda, ha sok filozófus, tudós a tudományokat az emberiség megváltóinak tekinti, ugyanis olyan igazságokat fedeznek fel, amelyek minden nép, nem és kor számára elfogadhatók. A tudományoknak ez az óriási, szinte felbecsülhetetlen jelentősége, valami egészen újat jelent az emberiség történetében: az első közös nevezőt, a közös anyagi kultúra kialakításának eszközét: a gépek, repülőök, autók, elektromosság azonos formájú és tartalmú kultúráját.

Az utóbbi évtizedben azonban sok panasz hangzik el a tudományok művelői ellen. Úgy vélik ugyanis, hogy miattuk a tudományok a világ fejlődésével ellenkező irányba: a felaprózódás felé haladnak, és ezért nem képesek egységes képet nyújtani a világról. A nemzetközi statisztikai kimutatások szerint 1900 és 1960 között az emberiség többet tanult, mint az összes megelőző korszakokban, és csak a természettudományok területén évente több mint egymillió tanulmány jelenik meg mintegy 50 000 folyóiratban. A tudományok mégsem járultak hozzá eléggé az egységes világnézet kialakításához, eredményeik útvesztőiben ugyanis nem sikerült egységes keretet teremteni. Erich Kahler *The Tower and the Abyss* (A torony és a feneketlen mélység) című művében egyenesen azt állítja, hogy a szellemi téren ma megnyilatkozó teljes anarchia a tudományok művelésének jelenlegi állapotából adódik. Minden tudós csak a saját területe tényeit kutatja, és amilyen mértékben szaporodnak a tények, úgy gyarapodik a szakosított tudományok, diszciplínák száma. Eredmény: „Bizonytalanság a lényeges és a lényegtelen közötti különbséget illetően, tétovázás a lényeg mércéje tekintetében; az egymással össze nem függő tények, elméletek, metódusok elképesztő, egyre fokozódó felhalmozása, végül pluralizmus: határozott kételkedés a koherens és egységes szerkezetű világban.“ A zűrzavar egyetlen orvossága Kahler szerint a módszeres szintézis megvalósítása. Az új felfedezéseket folytonosan bele kell illeszteni világunk egységes képébe, mert csak ez nyújthatja azt a kalauzólást, amelyre az emberi dolgok intézésében szükségünk van.

A felülmerülő nehézségek ellenére a fő feladat a tudomány eredményeinek építő célokra való felhasználása, mert a technika és a tudomány segítségével megteremthető az az anyagi alap, amely valóban közös nevezőt nyújthat minden nép számára.

A GAZDASÁGI MEGOLDÁS

Bár nem kétséges, hogy a gazdasági együttműködés fontosabb minden más tényezőnél, a nyugati kutatók az utóbbi években a hangsúlyt mégis a kulturális, lélektani és politikai közeledésre teszik. Márpedig új gazdasági rend nélkül minden más integráció homokra épül, különösen, ha figyelembe vesszük az országok közötti kiáltó gazdasági különbségeket. Szegény és gazdag országok aligha képesek együttműködni, viszont az emberiség megszabadítása a nyomortól nagyban előmozdítaná az egységesebb, megértőbb világ kialakulását. Ebben a vonatkozásban a legtöbben a fejlett és a fejlődő országok közötti megfelelő együttműködési viszony kialakítását tartják a legfontosabbnak. Ismeretes, hogy az egyéni átlagjövedelmek közötti eltérések az utóbbi évek során nem csökkentek, hanem növekedtek. A politikusok, diplomaták, közigazdászok számtalan tervet dolgoztak ki, amelyek alkalmazása, úgy vélik, létrehozhatja a kívánt, valamennyi fél számára előnyös egyensúlyt. G. Clark és L. B. Sohn olyan nemzetközi beruházási és műszaki segélyalap létesítését javasolja, amely előmozdíthatja a fejletlen országok irányváltását. Szerintük évi 25 milliárd dollár biztosíthatná a kitűzött cél elérését.

Mások úgy vélik, hogy a szegény országoknak például Japán színvonálára való emelésére körülbelül 500 milliárd dollárra lenne szükség ötven éven át. Ebből az Egyesült Államok mintegy négy milliárdot fizetne, ami kevesebb a ma költségekre fordított, de elsősorban katonai célokat szolgáló összegeknél. Az ismert angol író és társadalomtudós, C. P. Show kimutatja, hogy a fejletlen országoknak mintegy 20 000 mérnök teljes munkájára van szükségük.

A világ ma átlagbevételeinek 8—10 százalékát fegyverkezésre költi. A fejlett országokban ennél nagyobb összeget fordítanak fényűzésre. Az így adódó két összeg önmagában elegendő lenne az elmaradt és fejlődő országok segélyezésére. A szegény országok felemelkedése nélkül új gazdasági rend, egyenlőség és együttműködés az államok között el sem képzelhető. Egy nagyszabású, politikai hátsó gondolatok nélkül kidolgozott terv ma elengedhetetlen követelménnyé vált. Mégis a legtöbb nyugati terv be nem vallottan azt a célt követi, hogy a gazdag országok befolyását, vezető szerepét és rendszerét biztosítsa, és megakadályozza az elkerülhetetlen társadalmi átalakulásokat. „Eszméinknek teljes megvalósulása — írja a svéd Gunnar Myrdal —, nem kétséges, olyan világot teremtené, amelyben nem lennének határok, nem lenne nemzeti megkülönböztetés, olyan világot, amelyben minden ember szabadon, kívánsága szerint járhatna, és egyforma feltételek mellett keresné boldogulását. Politikailag a következmény világállam lenne, amelyet minden nép akarátának megfelelően demokratikusan kormányoznának. Valahol lelkünk titkos zugában mindannyian melengetjük a világ tökéletes integrációja, az *Urbs Dei* vagy *Civitas Mundi* vizióját.“ Myrdal szép szavai azonban utópisztikusan, a valóságtól elszakadtként hangzanak, mint Platón eszményi állama. A realisabb talajon járó társadalomtudósok és írók már eleve iszonyodnak egy ilyen „világ-commonwealth“-től, és úgy vélik, hogy a nemzeti államok megmaradása elengedhetetlen; a lényeges az együttműködés megteremtése, „a részek összhangja“, és távolról sem az egyetlen egységbe forrasztott új *politeia*. Még az amerikai Hocking is azt tartja, hogy az új világnak organizmusnak kell lennie, de nem homogénnek, mert „minden kornak van ún. nemzeti személyisége, következőképpen nemzeti hivatása, és ezek a nemzeti kísérletek a kultúra szent nemzései“. Jaspers sem tud elképzelni egy olyan világközpontú tekintélyt, amely kezében tartaná a fegyveres erők ellenőrzését, és ellentudna állani annak a kísértésnek, hogy előbb-utóbb ne vezessen be valamilyen rémséges diktatúrát.

A különböző elméletek felmerülése és vitatása önmagában bizonyítja, hogy a régi rend többé nem tartható fenn: „az ember belépett a világtörténelem korába [...], minden alapvető probléma, világprobléma lett.“ Az új világrend gazdasági és kulturális vonatkozásban csak független, egyenlő jogú államok és népek együttműködésével, valamennyi értékének, munkájának elismerésével, mindenféle faji, nemzeti, gazdasági vagy történelmi alapon kialakult előjog vagy korlát ledöntésével valósítható meg.

GAAL GYÖRGY

(közlő)

KELEMEN LAJOS ÖNÉLETRAJZI FELJEGYZÉSEI

I. rész

Kelemen Lajos halálának negyedszázados évfordulóján a Keresztény Magvető a nagy történettudós életére vonatkozó ritka értékű dokumentumot tesz közzé: önéletrajzi feljegyzéseit. Szabó T. Attila, a hűséges tanítvány, munkatárs, hivatali utód nem egyszer idézte fel a „Mester“-hez fűződő emlékeit, egy alkalommal épp a Keresztény Magvetőben is (1977. 182—194. és ua. a *Tallózás a múltban* című kötetében 480—498.), leg-részletesebben pedig a *Nyelv és múlt* című kötetében (1972), valamint a *Művészettörténeti tanulmányok* című Kelemen Lajos-kötet (1977) bevezetőjében. Ez utóbbi helyen megállapítja: „A családi házról, amelyben Kelemen Lajos született, és az őt közvetlenül körülvevő kisvárosi világról, amelyben középiskolai tanulmányai befejeztéig élete folydogált, sőt szüleinek a nevelésben játszott szerepéről, testvéreihez való viszonyáról is nagyon kevesen tudunk. A férfikorban a múlt életének megelevenítésében oly pazarul beszédes történésznek a maga gyermek- és ifjúkoráról, családja akkori életéről, csak nagy néha elejtett néhány megjegyzése és egyetlen ránk maradt szűkszavú önéletrajzi vázlatja tájékoztat“. Vagyis Szabó T. Attila sem tudott róla, hogy Kelemen Lajos papírra vetette gyermekkori emlékeit, vagy ha tudott is betegágyán készített jegyzeteiről, nem tudhatta, azok hol lappangnak.

Szerencsére egy másik hűséges tanítvány, a szintén marosvásárhelyi születésű Debreczeni László művészettörténész és grafikus vette magához e többnyire a Maros-parti városhoz fűződő feljegyzéseket, s még Kelemen Lajos életében le is másolta őket. Úgy tűnik, sajtó alá rendezésükre készült, mert interjúszerűen is kérdezgette a történészt olyan emlékeiről, családtörténeti összefüggésekről, amelyek a visszaemlékezésekből nem körvonalazódnak elég tisztán. Anyakönyvekből, iskolai értesítőkből jegyzetelt, illetve ellenőrizte az adatokat. Mindezek pár dosz-sziéba gyűjtve Debreczeni 1986 szeptemberében bekövetkezett halála után hagyatéka részeként kerültek.

Mint a feljegyzések előszavából kiderül, 1961 januárjának elején feküdt Kelemen Lajos kórházba, 1963 február 18-ig kezelték ott, majd Csomoss János unokaöccse családjához került, az Andrei Mureșanu utca 16. számú házba, ahol július 29-én bekövetkezett haláláig ápolták. Kórházba jutását ő maga másképp írja le az alábbiakban, mint Szabó T. Attila az előbb idézett helyen: „Úgy érte utol 83. évében az utcán a halál felé ragadó, alattomos betegség, amint egy Szilveszter-estén éppen a